

Li ser Edebiyata Kurdî & Li ser Melayê Cizîrî

Martin Hartmann

Ji Almanî: Abdullah İncekan*

Pêşekî

Martin Hartmann yek ji rojhilatnasên navdar yê Almanyanê ye. Ew di sala 1851ê de li Breslauê (Polonyaya îro) tê dinê. Li pey qedandina zanîngehê ew li ser zimanê Samî di bin navê *Die Pluriliteralbildungen in den semitischen Sprachen* doktora xwe dike. Dû re ew li Edirne û Stenbolê dimîne û zimanê Tirkî hîn dibe. Di nav salên 1876-1877an de Hartmann li Beyrûdê li konsolosxaneyê wek tercuman dixebite. Di vê demê de ew li bajarên devûdor digere û wan ji nêzik ve nas dike. Gava di 1887an de Bismarck li Berlinê enstîtûya bi navê *Seminar für Orientalische Sprachen* vedike, Hartmann li wir dest bi kar dike û hetanî teqawudbûnê di 1918an de li wir dixebite.

Hartmann li ser gelê musulman û coxrafyaya wan gelek xebatan dike. Ew ji Edirneyê bigre ta Stenbolê, ji Suriyeyê ta Lubnanê, ji Misirê ta Lubnanê, ji Libyayê ta Çînê lêkolînan li ser ziman, adet û gelên van deran dike. Ji bo ku Almanya jî vê coxrafyaya hanê ji nêzik ve nas bike, ew bi hin kesên din re di sala 1912an de civata *Deutsche Gesellschaft für Islamkunde* (Civata Almanî ji bo nasîna Îslamê) ava dike û ev kom bi navê *Die Welt des Islams* (Cihana îslamî) kovarekê derdixe ku hê jî tê çap kirin.

* **Lêkolîner, Almanya**
reasercher, Germany.
e-mail:
aincekan@gmail.com

Martin Hartmann di xebatan xwe de ciyekî taybet dide Kurdan jî. Xebata wî yan pêşîn di heqê herêma Botan de di sala 1896an de wek pêveka kovarekê bi vî navî der tê (68 rûpelî ye):

Bohtân. Eine topogr.-histor. Studie (Botan. Lêkolîneke topografîk û dîrokî)¹.
Aus: Mitteil. der Vorderasiat. Gesellschaft 1896, Berlin.

Salekê dû re ew beşê dudiyar yê vê berhema xwe, ya ku îcar 112 rûpelî ye, diweşîne. Di van herdu xebatên xwe de ew li ser navê gund, eşîr û bi gelemperî li ser Botan disekine.

M. Hartmann salekê li pey vê xebata han îcar bi nivîsekê li ser edebiyata Kurdî li ber xwendevanên xwe ye. Nivîsa 10 rûpelî di kovareke li ser Rojhilatê de der tê:

Zur Kurdischen Literatur (Li ser Edebiyata Kurdî). *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 12 (1898), rûpel 102-112.

Martin Hartmann di sala 1904an de Dîwana Melayê Cizîrî wek fotolîtografî çap dike. Ji bo ku xwendevan di heqê berhemê de bibin xwediyê fikrekê, ew jê re pêşgotinekê amade dike û wê li Berlinê derdixe.

Ji bo xwendevanên Kurd ji van xebatên Martin Hartmann haydar bibin, min nivîsa wî ya li ser edebiyata Kurdî wergerand Kurmancî. Pêşgotina wî jî berî du salan di kovara Nûbiharê de weşiya bû. Ji ber ku herdu nivîs hevdû temam dikin, me muhîm dît herduyan bi hev re biweşînin. Weku dê xwendevan bibînin, zimanê metnan di hinek noqteyan ji Kurdî dûr dixwiyên. Elbet min dikarîbû hin cumle û awayê gotinê ji zimanê eslî yê herdu nivîsan dûrxista, lê min xwest bira xwendevan bi uslûba nivîskar jî bihese, loma jî bêhna wergerê ji wan tê. Ji ber kêmasiya demê min îmkân nedît li name û nivîsên din yê Hartmann binihêrim. Îhtimal heye ku di wan de behsa Kurdan bûbe.

Beriya ku em çî bidin herdu wergeran, ez dixwazim noqteyekê binim ziman. Di *İslam Ansiklopedisi* de, ya ku Diyanetê amade kiriye de, maddeyek ji bo danasîna Martin Hartmann û berhemên wî jî heye. Tiştê balkêş ev e ku tê de bi tu awayî li ser van hersê xebatên Hartmann nehatiye sekinîn.

Abdullah İncekan

---

1 Hêjayî gotinê ye ku Nûbihar niha vê berhema han dide wergerandin. Bi hêviya ku ew zûtirîn li ber destê xwendevanan be.

LI SER EDEBIYATA KURDÎ

Jaba di *Recueil de notices et récits kourdes* (Pet. 1860) de ji rûpela 8an pê ve di heqê heşt şairên Kurd de notekê dinivîse. Yê kevn, Eli Herîrî di 471î de, yê dudiyar, Melayê Cizrî² di 556an de, yê sisêyan, Muhammed, wek Feqiyê Teyran tê binavkirin di 777an de, yê çaran, Melayê Batê di 900î de, yê pêncan, Ehmedê Xanî di sala 1063yan de, yê şeşan, Îsmail di 1121î de, yê heftan, Şerîf Xan di sala 1161î de, yê heştan, Murad Xan di sala 1199an ya koçî de wefat kiriye.

Heta niha kes ji destxetên ku berhemek wan jî hin berhemên van şairan dihewandin, haydar nebû. Di vê noqteyê de di Adara 1896an de bi təkiliya hevalemî ji Stenbolê destxetê ketî destê min ku li gorî salixdanê aîdî Kurdekî ye ku li wê derê dijî. Min dû re dît ku di vê destxeta jî 542 rûpelan ne kêmîr ya ebata 21x14.8 cm de, beşên muhîm yê di lîsteya Jaba de hatibûn zimana, cî digrin. Hema rûpela 2yan vê sernavê nişan dide:

هذا قصيدة شيخ احمد الجزري المسمى بملا³

Meriv dikeve dudiliyan, ka ev gotinên bi hîbra sor hatine nivîsîn ji destê wî nivîsevanê ku metna qesîdeya jêrîn nivîsiye ye yan na. Xuya ye wî ji nivîsîna bi herfên mezin yê ji hev dûr hez nekiriye. Nivîsîna bi herfên nêzik û tevlihev yê di rêzan de zêdetir li ber dilê nivîsevan bûye. Danberheveke ciddî ya herfan nişan dide ku sernav bi eynî destî ku temamiya metnê nivîsiye, hatiye nivîsîn. Îhtimala ku kitêbfiroşek sernavekî din nivîsîbe, tune ye.

Qesîdeya ku xwe digihîne rûpela 20î jî 128 qitayên çar rêzî pêk tê. Ew bi wezna _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ hatiye nivîsîn. Naveroka wê mîstîzm e.

Ew di rûpela 21î de bi vê sernavê bi Dîwanê dest pê dike:

هذا ديوان رئيس الشعراء شيخ احمد الجزري رحمه الله

Di rûpela 222yan de ew bi van gotinan diqedê:

قد تمّ ديوان ملا احمد الجزري في يد العبد للسيد

2 Nîsbet bi vê şeweyê xerabbûyî yê Cizreyê ye (Bnh. Cezre di -kitêba min- *Bohtan* de, rûpel 20). Forma belavkirî Cezerî ye.

3 Haza qesîdetun Şêx Ehmed el-Cezerî el musemma bi Mela (Ev qesîde ya Şêx Ehmedê Cizrî yê ku bi nasnavê Mela hatiye navdayîn.)

Di vê berhevokê de ev beşên jêrîn yên xwediyê ciyekî taybetî ne, hene:

1. Diyalogeke di navbera şair û kesekî din ku wek Mîr tê binavkirin, 19 dumalikên 6+6 rêzî bi wezna _ _ _ _ _ rûpel 202-208. Sernavê dumalika pêşîn سؤال ملا (Suala Mela) û جواب مِير (Cewaba Mîr) e, li jorî yên din tenê *Mela* û *Mîr* hatine nivîsîn. Bi gotina *Mîr*, ez derhal li Emir Umadeddin⁴ difikirim ku gava şair [Mela] di 540î de li wir navdar bû, ew hukimdarê Cezîrê bû. “Xwişkeke vî hukimdarî hebû ku dilê Şêx Ehmed ketibûye. Ji bo wê wî gelek xezel nivîsibûn û di ser de jî dîwançeyeke bi navê Dîwana Mela qedandibû... Dû re mîr Umadeddin xwast evîna wî ya platonîk biceribîne û zewaca xwişka xwe teklîf kirê. Şêx Ehmed qebûl nekir (ji bona ku redd-kirina xwe îsbat bike û nîşan bide ku evîna wî ya ji xatûnê [prensêsê] re ne ji bona zewaca bi wê re ye, wî cî neda hestan)”. (Jaba, Recueil, rûpel 8 û dewama wê). Herdu malikên dawîn şuphe nahêlin ku kesê ew pê re xeber dide, ev hukimdar e:

ملا

بغواصي گهر چينم	ژ بحرا قلزما ميران
تو دريايان وه ناييهم	دبحتى شرح تفسيران
غلامی مير عمادينم	ژ مير و بگلرين جيران

مير

مه كيشا شانە شمشاده	د ذلفا لفظ و معنالی
مه لوحی دل نما سادە	ژ فی املا و انشائی
كو شيخ أحمد مه اسناده	ژ حسنی رونقك دائی

Şair dibêje: “Ez xulamê Mîr Umadîn⁵ im.” Mîr dibêje: “Ku Şêx Ehmed me ustad e”. Çawa di qitayên dawîn de, herwisa di cîhên din de jî xuya ye pesin heye.

2. Xeberdana di navbera Feqiyê Teyran û Şêx Ehmed Cizîrî, 21 dumalik û qitayek bi tenê. Her malikek xwediyê şeş rêzikên heft heceyî ye ku min nikaribû ez weznan derxim, rûpel 208 hetanî 215. Sernavê hemû beşê ev e:

مكالمة فقه طيران و شيخ احمد الجزري

Li pêşiya malikan فقه (Feqî) û ملا (Mela) bi dor hatine nivîsîn. Bi فقه طيران meriv derhal li Muhammed difikire ku wek Feqî Teyran jî tê binavkirin. Ew di listeya Jaba de wek şairê sisêyan derbas dibe. Ku di metna Kurdî ya Jaba de ew bi awayê

4 Di şûna ‘imad de.

5 Şêweyê nav ne xerîb e. ‘izz eddîn dibe ‘izdîn û ‘ezdîn (di heqê vê de li kitêba min *Bohtan*, rûpel 80, not 2, bnh.); zaîn eddîn dibe zaîdîn û her wekî din.

فقی طیران hatibe nivîsîn, asteng nine ku Kurd di nivîsîna kelîmeyên biyanî de bê dîqet in, lê şair Feqîyê Teyran di sala 777an de miriye, loma ji Şêx Ehmed nikarîbûye pê re qise bike. Tenê îhtimal dimîne ku di 550î de kesekî xwediyê eynî navî bûye yan jî gotina فقه طیران 'hikmeta teyran' mecaz bûye ku li vir xeber didin. Bi qasî ku ez ji muhtevaya misrayan fehm dikim, ew bi tenê mîstîkî ne.

3. 17 Rubaî bi wezna Rubaiyan, rûpel 216-220.

4. Li ser xebitîna helbesta pêşîn ya Dîwana Hafîz bi wî awayî ku hin misra bûne du perçe û di dawiyê de li qitayeke heşt misrayî hatine zêdekirin, rûpel 220 hetanî 222. Temamiya beşa Dîwanê ya di pêşiya vê perçeyê de cî digre (rûpel 21-202), ji şîrên tenê pêk tê ku bi weznên cihê hatine nivîsîn. Di nav wan de herî zêde ji wez-na Remel hatiye hezkirin. Di dawîya her şîrî de tachalluş (texellus- mexles) şair bi awayê ملا yan jî ملی heye.

Di şêwe û naveroka şîran de meriv derhal dibîne ku Mela xwe li mîsalên Farisî girtiye. Mecazên ew bi kar tîne, bi Hafîz tîn nasîn; û hin tişt dikarin rasterast wek werger jî bînin. Ziman tije gotinên Erebi û Farisî ye, lê bi qasî ez dibînim dîsa jî uslûba wî rasterast Kurdî ye. Gelek balkêş e ku zimanê saf Kurmancî ye, bi tu awayî ji devoka em ji xebatên berê, yê ji perçeyên metnên edebî û yê gramêrê yê Xalidî⁶ nas dikin, cuda nine. Ku şîrên li vir di binê navê "Dîwana Mela" de hatine komkirin, bi rastî jî ji nivê pêşîn yê qirnê şeşan yê hîcrî bin –yanê ji beriya 750 salî bin-, (û se-bebek tuneye ku şaşitîyek hebe), meriv dikare bi rihetî were wê netîceyê ku wê demê zimanê nivîsînê yê Kurmancî hebûye û vî zimanî xwe di nav sedsalan de parastîye. Îhtimal gelek mezin e ku bi vî zimanî gelek berhema hatibin nivîsîn û merivê jêhatî dê sedî sed di nav erdê çiyayî yê Kurdan de gelek perçeyên ji vê edebiyatê bibîne. Lomeyên hemû kesên di nav Kurdan de mane (bnh. Xalidî, *Hediye*, rûpel 5, cumle 5) yê di heqê aloziyên mezin yê devokên herêmî ji van gotinan re nabin tezat. Di Erebi de jî zimanê nivîsînê li kêleka devokên herêmî de bi serê xwe dijî. Ev devok di serî de hebûne û ewê bi tu awayî dev jê bernedin bijîn. Devok di Erebi de zêdetir di binê tesîra zimanê nivîsînê de mane; ji Kurdî zêdetir ji ber ku jimar, qîmet û fêhma edebiyatê li vir kêmtir bûye. Li aliyê din zimanê nivîsînê, yê bi carekê ve hatiye avakirin, dikarîbû di Kurdî de pîrr bi hêsani xwe biparêze: Tenê jimareke piçûk ya mirovan ew hîn bûbûn; mirovên bêpîşe nediketî vî cihê pîroz.

Mesela ew şîra [Xanî] ku wek ya dudiyar⁷ di berhevokê de cî digre, ji hêla ziman

6 Yusuf Ziyaeddîn el-Xalidî, *el-Hediyye el-Hemîdiyye fil-Luxa el-Kurdiyye*, Constantinopol 1310.

7 Qesîde û Dîwana Mela wek berhema pêşîn ya destxetê hatin nîşandan.

ve xwediyê eynî taybetmendiyan e, digel ku ew 505 sal li pey wefata Mela hatine rêstin -xêncî cihêbûnên ji ber hilibijartina cureyê metnê derketibin holê.

Ev şîir heman şîir e ku Jaba di nivîsa xwe de -di *Recueil* rûpel 9an de- behsa wê dike û dibêje: Gava Ehmedê Xanî di sala 1000î ya koçî de li Bazîdê bi cî bû, berhemeke nezmê bi navê Mem û Zîn (un ouvrage en vers, intitulé: Mem-u-Zin) nivîsiye. Socin di *Kurdische Sammlungen* rûpel 99an de dibêje: “Nusxeyeke şîirê li Cizîrê hebû; lê xwediyê wê Feqî Emer nexwest musveddeyê bifroşe min.”⁸

Di Constantinopel⁹ de şîir di navbera rûpelên 224-403yan de cî digre. Sernavê wê ev e:

این کتاب من کلام جناب مولانا احمد افندی رحمه الله وهو المسما بالمم زین

Li ser wê jî ji destekî din, sernaveke din:

هذا کتاب مم زین من تالیف ملا احمد الخانی

Helbest ji 51 beşan pêk te; ev beş bi sernavên cihê-cihê dirêj yê Farisî û bi qelma sor ji hev hatine qetîn.

Forma wan hêsan e: Dumalikên bi wezna __ __ __ __ __ __ ku bi qafiyê ne. Ji ber ku wezn bi îfîna hatine amadekirin, di xwendina metnê de dibin alikariyeke mezin.

Zimanê wê bi pirranî hêsan e û rihet diherike; lê dîsa jî di fêhmkirinê de gelek caran zehmetî derdikevin, ji ber ku hin gotin û biwêj tê de hene, yê di kitêbên di destê me de nehatine îzahkirin. Di gelek rûpelan de maneya gotinê tê fehmkirin, lê ji nişka ve ciyên beyar derdikevin pêşiya me. Ji ber vê jî ez naveroka wê perçeyê nadim¹⁰. Êdî bûye ferz¹¹ ku ew zû were weşandin. Alîkariya ku pirtûkxaneya qraliyetê li Berlinê ji bo destxetê dide, gelek kêr e. [Eduard] Sachau şîirê di seyahetê li rojhilata navîn de bi yekî Sûriyê dide nivîsîn; encama wê Ms. Sachau 320 û 342 ye. Mixabin ew di heqê nusxeya bingehîn de tiştêkî nabêje. Nivîsevan, yê ku bi ihtîmalekê xêncî

8 Di heqê herdu destxetên Jaba bidestxistibû û perçeyê li Muzexaneya Asyayê ya St. Petersburgê de ku Lerch jê wergerek dabû li wir mêze bike. Berhema Ehmedê Xanî, ya ku demekê di destê Socin de mabû, ew wî bi rastî jî wek “berhemeke ku hemû taybetmendiyan edebiyata zanayên Kurd di xwe de dihewîne.” bi nav dike. Di heqê təkiliya wî ya bi berhema gelî ya muhim ku Socin di No 31 de dide, ez tenê dikarin bibêjim ku her du bi tu awayî bi hev re girêdayî nînin. Meriv dikare bibêje ku ev çîroka gelî ya bi devoka Botî zêdetir dişibe metnekê ku nivîskarê wê jî kêrî kêr bi qasî yê metna din muhîm e, lê mixabin tamam nine; û bi devoka Saugbulaq (Saucbulaq [Savubulaq navê berê yê Mahabadê]) behsa mijarê dike û li cem min heye.

9 Destxeta ku ez li vir behs dikim, bi vî awayî bi nav dikim.

10 Naveroka wê bi gelemperî li cem Lerch, di *Mélanges asiatiques III* de, rûpel 242 û peve, heye.

11 Lerch jî ev daxwaz aniye ziman, rûpel 254.

zimanê xwe yê zikmakî -zimanê Sûriyê- Kurdî jî bi têra xwe zanîbûye¹², bi gelemperî nikarîbûye zimanê Kurdî yê nivîsînê yê Xanî fehm bike; wî ew bi mekanîkî û di ser de jî bi destnivîseke tevlihev nivîsiye. Ku wî destxeta li ber çavan girtibe, wê demê meriv dikare bi rihetî bibêje ku destxeta wî jê nivîsiye di gelek noqteyan de tezatî Constantinopel e. Hin caran hin misra hene ku di Constantinopel de qet tunene. Di [Eduard] Sachau de, 320, di dema niha de gelek caran *t* heye, di Constantinopel de herfa *d* heye. ... Lê di van noqteyan de E. Sachau 320 ne bi rêk û pêk e¹³.

Niha ji bilî vanan du Mss. Sachau, 344 û 341, wekî 320 û 342yan yê navê wan derbas bû, deşîfrewa wan û wergera Erebi bi “alfabeya” Sûriyê hene. Xuya ye ev xebat jî ji destê eynî mirovî ye ku orîjînalê Kurdî bi Erebi jî nû ve nivîsiye; ew kêrî tiştêkî nayê û tenê nîşan dide, ka gava mirovên Rojhilata Navîn, xisûsen yê Sûriyê, di tiştêkî de karê dibînin, çî dikarin bikin. Mêrik ev kar bê dilxwazî kiriye, lê wî ew kiriye; yanî wî bi sefalet gotin bi gotin wergerandiye, bêyî ku ji xwe bipirse, ka ew gotin maneyekê didin yan na. Na, carna jê re îlham jî hatine! Beşa 4an, misra 23 bi vî awayî ye:

لورا كو جهان وكي عروسة
وى حكم ددست و شير روسة

Maneya wê ewha ye:

هنا صار العالم مثل العروس
نحن عطينا حكمة بيده مثل روس

û li dawiyê wî nivîsiye: دولت روسيا

Şair bi bir neaniye ku li Rûsan bifikire. Şûr “şûrê tezi ye.” Mîna vê yanê baqilo di eynî beşê de, di misraya 39b’yê de, Almanya jî kiriye nav mijarê. Misra wiha ye:

هندي كو ژشجاعتی غيورن
او چند ژ منتی نفورن

Jeremias çî jê derdixe?

بمقدار ما هم غيورين بشجاعة
هلقدر يشمازون من المانية

Meriv dibêje qey vî camêrê hanê bi zanebûn ev xerabî kirine, ji ber ku zanîbûye ku yê ku kar daye wî jê fehm nake. Maneya misrayan ev e: “Hindî jî şecaetê xeyûr in (Kurd), ew çende ji minetê nefûr in.” Jeremias ew wiha wergerandiye: “Ew çende

12 Ger Jeremias Şamir be, wî yê devoka Hekkariyê (esasen ev binavkirineke gelek bi şubhe ye) xeber dabe; ev tişt jî MS. Sachau rûpel 250î der tê (Bnh. Lidsbarski, *Neu-Aramäische Handschriften* 1, rûpel xxv)

13 Tiştta ku ji bo SACHAU 320 hatiye gotin, ji bo SACHAU 342 jî derbas dibe.

ji Almanyayê nefret dikin.” Ev mîsalên piçûk têr dikin. Misrayên ji aliyê gramêr û naverokê ve rast hatine wergerandin mustesna ne.

Di dawîya şîrê de dîrokek heye ku, bi sala wefata şair ya Jaba dide re di tezatê de ye. Beş 51, misra 152-154 (rûpel 403, rêz 8-10) bi vî awayî ye:

خطي تيه سر نوشت سر مشق سه ساله خطا خطي تكت مشق
لورا كو دما ژ غيب فك بو تاريخ هزار شصت ويك بو

بیساله کهشته شصت و چاران وی پیشروی کناه کاران

Bi qasî ku ez misrayan fehm dikim şair dibêje, ew bi zehmetî sê salan li ser berhemê xebitiye; gava ew ji nebûnê derket, sal 1061 bû; niha ew ketiye sala 64an. Li gorî Jaba şair di 1063yan de wefat kiriye (di metna Kurdî de jî و شىصت و دزارو). Ev tezat e û gotina şair bi xwe jî li hember tesbîten Jaba yê di nivîsê de ye. Tarîxeke din jî di heqê şair de li cem Xalidî (*Hediye* No 279) derbas dibe ku dibêje wî *Nûbar* di 1094an de nivîsiye. Ev agahî bi *tarîxa* di dawîya *Nûbarê* de tê tesdîqkirin. Ji bo zêde agahî li jêrê binihêre.

Metna sisêyan ya destxetê rîsaleyeke tîbbî ye, rûpel 404-410. Ew bi vî sernavê ji destê kesekî xerîb e:

هذا نسخة الطب بلغت الكرد تأليف ملا محمد الارقاسى

Xuya ye di heqê nivîskar *Muhammed Elarvasî* de tiştêkî din tuneye. Lê Xalidî di *Hediye*ya xwe de di nav berhemên nesrî yê edebiyata Kurdî de vê rîsaleyê jî bi bîr tîne (rûpel 276, rêz 5 û dewama wê de). Xalidî wê wiha bi nav dîke:

رسالة ملا محمد الارقاسي في علم الطب

No 4, rûpel 412-452, *Nûbara* wekî din jî navdar, ferhengoka Erebi-Kurdî ya bi wezn ya şairê Mem û Zînê ye. Di notên Jaba de jî behsa wê tê kirin, lê di binê navê *Nûbihar* de. Destxetê wê, ya ji destê kesekî din¹⁴ e ku tenê çend misra jê kêm in,

14 Ev tişt ji gelek noqteyên cihê-cihê dixwiye. Car-carna metna Xalidî li gorî kêfê hatiye nivîsîn; di misraya 5b de wiha ye (Constantinopel, rûpel 412, rêz 7): عرب عجم کرمانج و رومى. Xalidî di rûpel 279, rêz 16 de: عرب وعجم و کرمانج و رومى. Ez texmîn dikim ku Xalidî g - tina *rûmî* bi zanebûn nexistiyê, ji ber ku binavkirina Tirkan bi vî navî = رومى = bi rastî jî =Turc (Tirk), Ottoman (Osmanî), bnh. Justi-Jaba, Dictionaire) li zora wî çûye. Ji nav cihêbûnên din ez dixwazim tenê bînim ziman ku beşa *erkan el'islam û el'iman*, yê di Constantinopel de li pêşiya *tarîxê* ne, li ba Xalidî li dû wê ne, lê di Constantinopel de tenê hersê misrayên pêşîn yê di Xalidî de hene, cî digrin. Herwiha di Constantinopel de deh misrayên ku di Xalidî de di rûpel 293yan de di bin navê *قطعة من ديوان المشار اليه* hatine dayîn, tunene. Notek ku Xalidî li dû *Nûbar* û *Eqîdeya Ehmedê Xanî* (rûpel 398) bi cî dîke û wergera wê wiha ye, me di heqê çavkaniya Xalidî de ronî dîke: Li dû

di *Hediye*ya Xalidî de (rûpel 279-292) cî digre. Xalidî bi çend gotinên kurt dest pê dike ku tê de wiha tê gotin:

الفها (هذه القصيدة) العارف الرباني صاحب التأليف التي فاخر بها القاصي والداني شيخ مشائخ الجزيرة علامة كردستان مولانا و قدوتنا السيد احمد خاني قدس سره العالی سماها (نوبار) والعامّة تقول (نوبهار) ز

Ji van gotinan qîmeta şair, ya ku ew li welatê xwe hê jî pê mezher e, dixuye û ji wê jî sernavdayîna Jaba dikare bê derxistin; li hember vê Constantinopel sernavdayîna Xalidî wek ya rast dibîne û dide. Xalidî di berhema xwe ya li jor behsa wê bû de sala nivîsîna berheme wek 1094 nîşan dide. Wî ev tarîx ji ku derxistiye? Ji tarîxa ku şair bi xwe di dawîya kitêbê de daye (Xalidî, rûpel 222 = Constantinopel rûpel 452). Dayîna tarîxê bi ewqas bend û fen hatiye dayîn (di nav jêrenotan¹⁵ de ez wê li gorî Constantinopel didim) ku şîroveya wê lazim e -weke ku di Constantinopel de li kêlekê hatiye kirin. Li gorî vê tarîx ev e: Seeta çaran ya nivê roja sisêyan ya meha şeşan ya sala 1094an ya koçî.

Parçeyê pêncan, rûpel 453-467, *Eqîdeya Ehmedî Xanî* ye, ya ku Xalidî (rûpel 294-297) dîsa bi destnivîsa¹⁶ yekî din çap kiriye. Di Constantinopel de rûpel 467 nota dawîn wiha ye:

لسلطان عارف الامجد قد كَمَل في وقت اسعد تاليف شريف ملااحمد

Rûpel 468 û 469 bi parçeyên biyanî hatine tije kirin. Di rûpel 468an de şeş dumalikên Nîzamî, di rûpel 469an de şîreke bi Tirkî di bin sernavê *Na't-i Şerîf* cî digrin.

Parçeyê şeşan (rûpel 470-528) dîsa şîreke ferhengî ye di bin navê *Gül Efsan* bi uslûba *Nûbarê*. Ji aliyê Şahîn Xanî ye, nivîskar wekî din nayê naskirin. Li gorî

---

ku min jê re beşên derbasbûyî yên birêz Ehmedê Xanî xwendin, ustad Şêx Ebdullah Faîzî el Muhammed el-Ensarî ji bajarê Mûşê, ji terîqeta Neqşibendî, li Constantinopel dimîne, ev tişt li gorî wî hatine nivîsîn (فهو صاحب الرواية فيها), (heşt misra hatine dayîn). Ev gotin bi eynî awayî îsbat dikin ku edebiyata neteweyî ya Kurdan li cem wan çiqas zindî ye (li gotinên Feqî Emer li ba Socin jî binihêrin, *Kurdische Sammlungen*, Werger rûpel 99, rêz 15). Bi tu awayî şuphe tê de tune ku li paytextên demekê yên desthilata Kurdan (Cezîre, Bedlîs, Sêrt, Bazîd) û hetta li Stenbolê jî xizneyên qîmeta wan nayên texmînkirin, bên dîtin.

15 افرنگه دبیژت هانی اکر تو یاذعانی بفرکه کتیبیا ثانی د جلدی اول دا
ژ جزوا عاشر د ورقی چاری دا ژصفحی دسب رابست د سطرًا ثالث دا
ژ کلیمیا ثانی بگر تو حرفا چاری تاریخه ژبو نوباری

16 Ji cihêbûnan ez misra 13a didim. Li Constantinopel: li ba Xalidî: رهنار
Rêz 14a: Constantinopel شهاند Xalidî û her wekî din.

dumalikên 3 û 4 yên beşa dawîn şîr ji 359 misrayan tê meydanê û di sala 1160î de hatiye amadekirin¹⁷.

Rûpel 529 vala ye.

Di rûpel 530-541 de şîreke bi Farisî li ser stêrkan e; bêyî ku navê nivîskar were dayîn û bê sernav. Di dawiyê de ev not heye: قد تم نسخة نجوم Sala nivîsînê ji rûpela 540î, ji rêza 4an der tê; sal 1159 e.

Li ser qîmeta mezin ya destxetê meriv nikare gengeşiyê bike. Di 222 rûpelên pêşîn de abîdeyêke edebî, ya ku hetanî niha bi nav nedihat naskirin, bi kopyayêke tîkûz heye; mîrata herî kevn ya edebiyateke ku li Ewrûpayê hetanî niha nayê naskirin. Li ber esera hanê qîmeta yên mayîn wenda dibe. Ji ber zehmetiya fehmkirina metnên Kurdî, li rê ye ku Dîwana Mela bi teknîka fotomekanîk çap bibe, da ku herkes bikaribe xwe bighîne. Mîsaleke ji vê re li vir hatiye dayîn. Di ser de jî rûpeleke hatiye hilibjartin ku derbasbûna navê *Mîr Umadîn* taybetiyekê didê (li jor bnh.).

Kurtedemekê beriya girtina nusxeya kontrolê, min hejmarên 1-5 yên rojnameya *Kurdîstanê* ya ku li Kahirê ji aliyê kurê rehmetiyê Bedirxan Paşa, Miqdad Midhat Beg tê derxistin, girtin. Rojname, ji ber ku di hêla xwe de yekane ye, balkêş e, lê dilê min zêdetir lê rûnişt, gava min dît -li dû ku sîparîşa min di cî de hat şandin- ku ji hejmara dudiyar pê ve perçeyek ji Mem û Zînê (li jor bnh.) tê de tê weşandin. Li gorî hejmar 2, rûpel 4 di destên Miqdad Midhat Beg de wergereke Erebi ya berhemê heye ku miheqeq ji ya li jor behsa wê hat kirin, çêtir e. Ji notekê (hejmar 3, rûpel 3) jimara pirrbûna destxetan derdikeve holê ku li gorî wê Hecî Ebdîlqadirê ji Sora¹⁸ tevahiya şîrê bi destê xwe nivîsiye. Mixabin wiha dixwiye ku ji rojnameyê re umrekî kin nesîb bûye. Bi hejmara 5an, ya 4ê hezîrana îsal, hatiye girtin. Ew li Tirkîyeyê qedexa ye û her Kurdê ku ew di destan de bê dîtî giran tê cezakirin.

17 ور بیژی چند بیتن ای همام سی صد و پنجاه و نه بیتن تمام
هم ژ ابجد غین وقاف و سین دان بو کل افشانی چه خوش تاریخه ان

18 Xuya ye devoka vê herêmê xwediyê taybetiyan e; tê gotin ku Ebdîlqadir bi Kurmancî şîr nivîsîne, lê zimanê wî yê Sora bûye.

LI SER MELAYÊ CIZÎRÎ*

Bi wasita lutufkar ya birêz Dr. Hermann Gries, wergêrê pêşîn yê sefaretî împaratoriya Alman li cem cenabê mezin yê Sultan, di Adara 1896an de destnivîsa tovkirî, ya ku aîdî hevalekî birêz Gries bû, ket destê min ku esera edebî ya li vir wek fotolîtografi hatiye dayîn jî tê da bû. Min di *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 12 (1898) de, rûpel 102-112, raporeke kurt li ser nivîsî.

Di destnivîsa tovkirî da xêncî hinek perçeyên ne bi Kurdî ev berhemên han yên bi Kurmancî hene:

1. Şiîreke bi sernavê “Qesîdeya Şêx Ehmed el-Cizîrî (ku bi Mela tê binavkirin)” rûpel 2-20
2. Dîwaneke bi sernavê “Dîwana Şairê Mîr Ehmed el-Cizîrî” bi îmzeyaya “Dîwana Mela Ehmed el-Cizîrî” rûpel 21-222
3. Şiîra Mem û Zîn ya Mela Ehmed El-Xanî, rûpel 224-403
4. Rîsaleyeke tîbbî ji aliyê Mela Mihemmed Elarwasî, rûpel 404-410
5. Ferhengoka Erebi-Kurdî *Nûbar* ya Mela Ehmed El-Xanî, rûpel 404-410; ev jî aliyê Albert von Lecoq -ku wî jî Suriyê jî destnivîsekê peydakiriyê- di kitêba *Metnên Kurdî* da (Berlin 1904) wek fotolîtografi hatiye derxistin
6. *Eqîdeya* Mela Ehmed El-Xanî, rûpel 453-467
7. Şiîreke wek ferhengok bi sernavê *Gul Efsûn* bi terza *Nûbara Şahîn Xanî*, rûpel 470-528

Parçeya herî muhîm rûpelên 2 heta 222yan¹⁹ e ku li vir hatiye dayîn –ev perçe di destnivîsê bi xwe de wek xebata edebî ya Şêx Ehmed el-Cizîrî Îbn Omer tê nîşandan. Ji ber ku di rûpelên 220-222yan de *terkîbbendek* heye ku tê da misrayên dawîn yên çarînên şîira pêşîn jî Dîwana Hafîz hene, dikarin li hember vê beyanê hinek şuphe hasil bibin. Lê Şêx Ehmed di sala 556an de (1161), Hafîz jî di sala 791î de (1389) wefat kiriyê û mumkîn nîne ku bikaranîneke wiha aîdî şairê me be. Meriv nikare vê îsnadkirina şaş wek delîl qebûl bike û xebatên wî bi tevahî mîna xebatên kesên din nîşan bide. Ez rastî ciyên ku meriv dikare bibêje kesin jî şîira Farisî ya dû 556an hatine girtin, nehatim. Divê meriv bê şuphe qebûl bike ku rûpelên 2-219yan

---

* Martin Hartmann, ev nivîs jî bo Dîwana Melayê Cizîrî ku di sala 1904an de li Berlinê çap kiriyê, wekî “Pêşgotin” nivîsiye.

¹⁹ Reqema 1 di dosyê de tune ye.

mehsûlên nivîskarê ku navê wî di destnivîsê de hatiye dayîn, in. Îcar wê demê em xwediyê kitêbeke bêhempa ne. Heta niha destxetêke din ya eserên Şêx Ehmed ê Cizirî tune. Di sala 1900î de ez pê hesiyam ku şêxek Kurd ji wîlayeta Wanê idîa dike ku di destê wî da dîwanek heye; lê min tiştekî qetî tesbît nekir. Albert von Lecoq di sala 1902yan de tesbît dike ku Kurdên li Suriyê bi navê Dîwana Mela dizanin, lê wan gotine ku di destê wan de ew berhem tune. Îhtimal heye ku nusxeyên din, belkî yê ji eva hanê çêtir û kevintir, derkevin holê. Sebebên ku min qerar dayê ez nusxeya Stenbolê bi halê wê yê orijînal derbixim, ew in ku him ne qetî ye em nusxeyek din bibînin û him jî divê ez vê nusxeya hanê şûnda bidim xwediyê wê û li aliyê din qedera destnivîseke di destê yekî şexsî de jî nediyar e.

Gava meriv bide ber çavên xwe ku ev berhem di edebiyata Kurmancî de abideya duduyan e, wê demê qîmeta wê bi xwe der tê holê –bi şertê ku meriv gotinên Kurdan yên di heqê edebiyata Kurdî di kitêba Jaba *Recueil de Notices et Recits Kourdes* rûpel 8an de rast qebûl bike. Ev abideya kevintirîn ya vê edebiyatê ye ku di destê me de ye, gava li ciyekî Dîwana Elî Herîriyê kevn, mirina wî di 471an (1078) de ye, dernekeve holê.

Wiha xuya ye ku di heqê şair de sirf di kitêba Jaba de, ya ku li jor navê wê derbas bû, agahdariyek heye. Li wir tê gotin (rûpel 13 û dewama wê²⁰): “Şairê duduyan Melayê Cizirî ye. Ew ji Cizirê, ji Botan e. Navê wî Şêx Ehmed e. Ew di sala 540î de li Cizirê dertê holê. Di wî wextî de Mîr Îmadeddîn mîrê Cizirê bû û xwişkeke wî hebû. Dilê Şêx Ehmed ket xwişka Mîr. Wî gelek xezel nivîsî û dîwaneke piçûk jî amade kir ku navê wê “Dîwana Melayê Cizirî” ye. Zimanê Dîwanê zimanekî zerîf (mustelîh) e û Kurd gelek jê hez dikin. Mîr Îmadeddîn ji bona ku mêze bike ka Şêx Ehmed bi rastî ji wê hez dike yan na xwişka xwe da wî. Lê Şêx Ehmed qebûl nekir. Wî di sala 556an de wefat kir û gora wî li Cizirê ye. Gora wî ciyê ziyaretê ye”.

Bê şik ev Mîr Îmadeddînê ku li vir behsa wî ye ew *mîr* e ku şair di 19 cot qit’an de bi wî re qisedike (rûpel 202-208). Sernavê herdu qit’ayên pêşîn “*sewala mela*” û “*cewaba mîr*” in, yên dawiyê sirf “*mela*” û “*mîr*” in. Sirf di her du qit’ayên dawiyê de behsa navan tê kirin; gotina şair bi “*Ez xulamê mîr Îmadîn*” im û ya mîr jî bi “*Ku Şêx Ehmed me ustad e*” tê dawî kirin.

Ev Îmadeddînê ku li cem şair bûye *Îmadîn* kî ye? Gelo ew, ev mîrê mehelli ye ku tîkiliya Mela pê re heye? Gelo ev meriv, ew kesê ku Jaba çiroka wî dibêje ev e? Yan jî ew merivekî naskirî ye di tarîxê de?

Bi ihtîmalekê emê cewabeke me têr bike bibînin. Di sala 521î de Îmadeddîn

20 Ev wergera hanê ne wek wergera Jaba ye.

Zengî, bavê Nûreddînê mezin, Cezîra Îbn Omer fetih kir. Îbn Elatîr behsa vê sala hanê dike û dibêje eger bajêr teslîm neba, ewê wê şevê li ber lehiyê biketana û mîr û leşkerên wî helak bûna. Îmadeddîn di 5. Rabiussanî 541î de (14. Îlon 1146) ji aliyê koleyên xwe ve tê kuştin. Gava Mela, weke ku Jaba dibêje, bi rastî di sala 540î de dest bi nivîsîna şîran kiribe, wê demê gelek wext dimîne ji bo ku ew bi mîr re têkeve têkiliyê û ev qisedana di şîrê de jî tê fem kirin. Lê meriv nikare van tarîxan ewqas ciddî jî bigre. Gava Mela bûbe 60 salî, wê demê dibe ku wî di dema fetihkirina bajêr de ji aliyê Atabegê Musulê ve qabîliyeta xwe ya hûnerî pêşda biribe û mîna şairên rojava ev qabîliyet kiribe binê emrê Mîr. Ku Îzzeddîn Alî Ibn Elatîrê 74 salan li dû şairê me wefatkiriye bi wê heneka li ser zewacê nizane me şaş nake. Ev meriv, nivîskarê navdar yê Kamilê, hemşehriyê wî ye û wî bi gotinên dema xwe û demên berê baş dizanîbû. Çîroka romantîk ya di heqê hezkirina Şêx Ehmed ji prensesa bedew piştî salan hatiye dîtîn. Lê ku kronist qet bi tu carî behsa şairê Kurd ku di wê demê de jî qîmeta wî li cem gelê wî gelek zêde bû, nake, ne tesaduf e. Li vir motifên neteweyî rolekê dilîzin. Famêla Ewlad Elatîr²¹ li Kurdan bi çavekî dostane mêze nedikirin û bi gelemperî eyan e ku Erebi qîmetê nadin edebiyatên biyanî. Ibn Elatîr baş Kurdî zanîbûbe jî, ew lê negeriyaye ku Dîwana Melayê me ji nêzik ve nasbike.

Melayê Cizîrî wek şair çiqas mezin e, di heqê vê de ez cesareta ku qerarek bidim bi xwe re nabînim. Lê ez dikarim sirf vê bibêjim: Eyan e ku ev terza şîrê ya tasawufê di serê sedsala pêncan de li Rojava Pêş û ya Navîn bi gelemperî dihate nasîn û xwendin. Xebateke cidî dikare belkî derxîne meydanê ku şairekî Farişî wek esas hatiye girtin. Ev kesin e ku em gelek motif û tabîran ji şîra Farişî nasdikin. Û diya eyan e ku hevvelatîyên şair gelek zû qîmet dane wî – mîna îro (li jorê mêzebîke). Ew tew layîqî şerhbûnê jî bûye: di rupela 128an de bi qelesa sor hinin not, bi ش, bi zimanê Farişî hene.

Şîra Şêx Ehmed wek abîdeya ziman xwediyê qîmeteke pir bilind e. Gava meriv sirf li şîra wî mêzebîke, meriv netîceyê qetî dernaxe, ka gelo ew ceribandîneke şexsekî ku gelek baş biserketî ye, ye yan xekekê ji zincîrê ye ku bi aliyekî ve diçe. Di ihtîmala ewil de ev Dîwana hanê esera li dijî kitêba ji tovkirina kilamên gelerî pêk tê ku berhevkarê wê saleke beriya Şêx Ehmed li rojhilatê Endelûsê miriye, ye. Em vê berhemê bi navê Dîwana Îbn Quzîman nasdikin.²² Lêbelê şîra Şêx Ehmed xwediyê karakterek dinê ye -bereksî xebata sethî ya Erebi Îspanyolî [...]. Ev ne karê

21 Li ser famêla Goldziher *Abhandlungen zur arabischen Philologie* 1, 161

22 Fotolitografiya destxetê tenê ji aliyê David von Günzburg hatiye çapkirin (Berlin, Calvary & Co. 1896). Jibo gotinên min li *Deutsche Literaturzeitung* (1896 Sp. Rûpel 1287 mêze bike.

Şêx Ehmed e, ne jî hedefa wî ye. Ruhê ku li vir [li cem Cizîrî] hukim dike, ruhekî ewha ye: Îhtîşam, xesasiyet, jixwebawerî, dîqet. Ev xebat him li gor nimuneyên navdar û him jî li gor meyla wextê ye, ya ku di edebiyata Farisî û ya gelên di binê tesîra wan da hukim dikir: Nivîsîna bi motîfên dînî, yanê tesewufî. Em hê di sedsala pêncan de rastî şîrekê têne ku tê de li wê tê gerîn ku fikrên şîira tesewufî ya Farisan bi zimanê gel were bikaranîn. Rubaiyên Baba Tahirê ji Hemedan ku di sala 410an de (1019) wefat kiriye, hene ku bi zimanekî ku ji zimanê Şêx Ehmed pirtir nêzîkî zimanê nivîskî yê Farisî ye²³. Em pê nizanin ka Baba Tahir bi bikaranîna ziman bi vî terzî tenê bû û yên ku li wan derdoran dinivîsîn nêzîkî wî bûn yan na²⁴. Di heqê dewra Şêx Ehmed de em li ciyekî baş in. Em ji notên Jaba dizanin ku (rûpel 13 û pê va) li cem Kurmancan heft merivên din hene ku bi Kurmancî nivîsîne. Em esera şairek ji wan, Mem û Zîna Ehmed el-Xanî, nas dikin ku li jor navê wê derbas bû. Gava meriv zimanê vê şîrê bide ber Dîwana Şêx Ehmed, dertê meydanê ku cihêbûnên mezin di nava wan de tunene. Ehmed el-Xanî ku di sala 1063an de (1653), yanê 507 (492) salan li dû Şêx Ehmed, miriye ji beldeya Hekariyê ye û Şêx Ehmed jî ji Cizîrê bûye. Yanê wekhevîbûna ziman sirf ji ber wekhevîbûna şîveyan nine. Bi ihtîmaleke mezin him Ehmed el-Xanî û him jî Şêx Ehmed zimanekî sunî bikar dianîn. Ew li wê negeriyane ku şîveyên mehelli yekûyek bikarbînin. Ew li wê gerîyane ku ji nava zimanên mehelli zimanekî ava bikin ku di nava civatek bi orf û adetên wekhev bi hev re girêdayî ne, bibe zimanê dayîn û standinê. Mînakên wan hebûne. Meriv didît ku welatê Farisan û xwendeyên welatê wan zimanekî nivîskî bikardianîn ku mîna zimanê devkî nebû, lê dîsa jî wek zimanê dayîn û standinê baş dihat bikaranîn. Ma çima ceribandineke ewha ji bo Kurdan ku xwe wek qewmek qebûl dikin, çênebe? Em nizanin ka yên ku li avakirina zimanekî nivîskî xebitîne hedefeke dîrûdirêj dane ber xwe yan na. Lê dîsa jî wan hinek tişt bidest xistine: Kêmî kêm hinek metnên edebî yên bi Kurmancî ji beldeyên ku nivîskar jê ne, derketin. Ew nivîskar ji beldeyên Hekariyê (5), Cezîrê (1) û Bayezidê (2) ne. Ev belde di nav sînorên împaratoriya Tirk de ne. Di heqê ziman de em xwediyê zanîneke mezin nînin. Lê ev tişt qetî ye ku destana neteweyî ya Mem û Zînê ku ji aliyê Ehmed el-Xanî ve hatiye nivîsîn, li cem Kurdên Kurmanc yên Tirkiyê tê naskirin û hez kirin. Ji ber ku ev şîira han xîtabî rihê neteweyî dike, dewleta Tirkiyê çapkirina wê naxwaze û ji xwe ji ber vê jî Bedirxanpaşazade ‘Ebdurrahman ew di rojnameya

23 Li ser şîweya çarînên Baba Tahir: The Lament of Baba Tahir edited, annotated and translated by Eduard Heron-Allen, London 1902, S. XVI ff.

24 Xeberên li ser muasirê wî Kemaluddîn Pindar ji Raiyê me pêş da nabin; mêze bike: Ethé, Neupersische Litteratur (im Iran. Grundriss), r. 223.

xwe “Kurdistan”²⁵ de derxist. Li dû van gotinan cesareteke mezin lazim e ku meriv qala “Kurdiya sereke” yan jî “Kurmanciya sereke” bike. Lê em karaktera Dîwana xwe wek berhemeke edebî ku ji bajarekî yan jî ji herêmekî zêdetir xîtabî milletekî mezin dike, ji wê derdixin ku ew bi zimanê xwe ne tenê ye û –weku li jor jî hate gotin– ew xeleekek ji zincîrekekê ye. Wê ev Dîwana hanê jibo tarîxa zimanên Kurdî roleke mezin bilîze. [...] ²⁶

Çapxaneya Împaratoriyê bi hûrbûneke mezin ev fotolitografi amade kir. Ji ber ku resima ronahî, qilêr û newekheviyên rengîn li ser kaxîzê derdixê, imkana paqijkirinê tunebû. Em ji paqijkirinek ku ihtîmala şîrovekirinek şexsî dide, dûr man û me ew cî paqij nekirin. [...]

Hermsdorf (Mark)
Gulan 1904

---

25 Li ser kovarê li dawiya nivîsa min di kovara *Wiener Zeitschrift für die Kunde Morgenlandes* (S. 112) mêze bike.

26 Hartmann li vir qala wê dike ku jibo analîzkirina ziman (û nivîsîna gramêran) metnên cihê-cihê lazim in û Dîwana Mela jî di vê çerçevê de muhîm e. Ji ber ku ew li vir rasterast li ser berhem û heyata Mela nesekiniye, min ev beş wernegerand. [Wergêr]